

„Se začátkem mladší doby kamenné, zhruba před sedmdesáti až čtyřiceti tisíci lety zahájil člověk boj s veškerou ostatní biosférou, avšak teprve od doby průmyslové revoluce před dvěma sty lety získal rozhodující převahu. V posledních dvou staletích zvětšil člověk svou materiální moc natolik, že ohrozil samotnou další existenci biosféry. Tomuto materiálnímu pokroku však neodpovídal rozvoj jeho duchovních a morálních sil. Propast mezi nimi a jeho materiální mocí se neustále prohlubuje. Tento rostoucí nesoulad je zneklidňující. Rozhojnění duchovních a morálních sil člověka by přesto mohlo přinést jedinou myslitelnou změnu ve stavu biosféry, která by mohla jak ji, tak člověka v ní žijícího zachránit před zničením v důsledku jeho chamtivosti, chamtivosti, která je dnes s to zvrátit své vlastní záměry.“

Arnold Toynbee

„Gibbonova fascinace rozpadem světa, z něhož nezůstal doslova kámen na kameni, není vůbec překvapivá – hluboko v nitru evropské psýché totiž dřímá úzkost, že pokud padl starý Řím, mohlo by se totéž přihodit i té nejpyšnější z moderních civilizací.“

Bryan Ward-Perkins

„Faktory, které například způsobily zánik doby stavitelů pyramid v 22. století př. Kr., objevíme bez problémů i v dnešním světě: neschopnost státu často prosadit svá rozhodnutí v regionech, ztráta efektivity a legitimacy centrálního správního aparátu a vlády, nepotismus a protekcionismus centrálních institucí, nabobtnání státního aparátu, neschopnost efektivního vybírání daní, to vše v kombinaci se změnami životního prostředí. Má tedy význam studovat naši minulost proto, abychom pochopili sami sebe a odhadli, co nás může, ale nemusí potkat? Rozhodně ano.“

Miroslav Bárta

Civilizace na rozcestí, společnost v rozpacích a znamení změny

Dříve než se vydáme na cestu po jednotlivých znameních ohlašujících změnu v civilizačním vývoji, zkusme si vůbec zodpovědět na otázku, kdy se civilizace ocitá v krizi a co je pro takový stav charakteristické.

Většina komplexnějších lidských civilizací se uskutečňuje ve třech základních úrovních – biologicko-materiální, kulturní a duchovní. Všechny z nich jsou pro plnohodnotný život jednotlivce i společnosti nezbytné, vzájemně se prostupují a doplňují. Prostřednictvím první ze zmíněných dimenzí vstupuje člověk do materiálního světa jako fyzická bytost, zabydluje se v něm, udržuje svou holou biologickou existenci a uspokojuje hmotné potřeby s cílem dosažení tělesné libosti, vlastního sebeprosazení, získání moci a majetku. Do této úrovně můžeme zahrnout vlastní biologickou existenci člověka a nástroje sloužící k jejímu udržení a zkvalitnění, tj. především ekonomiku a techniku. Každé bytí v přírodě, každá činnost zaměřená na zabydlení se v ní však vyžaduje určitou formu – a tu člověk uskutečňuje prostřednictvím druhé dimenze – kulturní. Do ní můžeme zahrnout lidskou kulturu v tom nejširším slova smyslu (struktura společnosti, sociální instituce – rodina, stát, právo, rituál, etiketa, svátky, věda, umění, komunikace, životní styl). Na jisté úrovni civilizace však člověk – zřejmě jako jediný tvor schopný sebereflexe a přesahu za svou holou existenci – dospívá k zásadní otázce po smyslu vlastní existence, je puzen touhou po transcendentních hodnotách. Takto se před ním otevírá třetí dimenze, jakási říše vyšších hodnot, v níž nalézají své místo etické, estetické a humanitní ideály, náboženství, filozofie, mystika, usilovní o ideální koncept společnosti a mezilidských vztahů. Právě tato třetí dimenze (v níž se překvapivě většina rozmanitých kultur Země nejvíce setkává) představuje to nejpodstatnější kritérium pro hodnocení kvality příslušné civilizace a života v ní.

Ve zdravé a alespoň relativně stabilní společnosti se zmíněné tři dimenze nalézají v rovnováze. V dobách civilizačních otřesů a zlomů ovšem vystupují do popředí pouze některé z nich (nejčastěji první nebo druhá) a na ně je redukován sám pojem civilizace. Takové redukcionistické chápání obdařuje potom příslušníky dané civilizace vědomím výlučnosti a nadřazenosti vůči jiným společenstvím. Podobná slepota postihla antickou civilizaci (připomeňme si v této souvislosti pojem „barbaři“, jehož prostřednictvím se řecko-římská kultura vymezovala vůči okolnímu světu) a objevuje se i dnes, v posledních třech staletích novověku, kdy se nám dostalo možnosti široce konfrontovat vlastní euro-americkou civilizaci s ostatními kulturami a tradicemi celé planety.

Zapomnění na třetí, nejvyšší, „vrcholovou“ dimenzi civilizace s sebou totiž přináší další krizové jevy. Pouhé ulpění na hmotné či čistě kulturní dimenzi doprovázené vyvázáním se z vyššího „posvátného“ řádu (ať už jím je spirituálně prožívaná příroda nebo vlastní duchovní tradice) vede k odcizení člověka. Svět pro něj přestává být smysluplným celkem, řádem (řecké *kosmos*, latinské *mundus*), nýbrž se proměňuje v chaotickou tříšť nesourodých prvků. Člověk ztrácí orientaci ve světě, který mu připomíná na střepy rozbitý džbán, opouští zavedenou hierarchii hodnot a to, co dosud představovalo pouhý prostředek či ozdobu jeho přebývání ve světě (např. materiální potřeba), se mu stává samoučelným cílem.

Výrazem a důsledkem redukce pojmu civilizace pouze na některá její patra je individuální i skupinový egoismus, neskromná orientace výhradně na uspokojování vlastních potřeb a zájmů, konzumní způsob života, vytváření sofistických institucí byrokracie, státu a mocenského aparátu, které zcela „parkinsonovsky“ slouží výhradně samy sobě a skutečný život společnosti spíše neúčelně komplikují. Tyto instituce se zcela míjejí svým smyslem a problémy, které mají řešit, naopak umocňují a generují. V dané situaci už civilizace není schopna dalšího rozvoje a obvykle dochází k jejímu úpadku. I když faktickým původcem jejího zániku je nejčastěji nějaká vnější síla (přírodní katastrofa, invaze zvenčí), jeho vlastní kořeny spočívají ve vnitřní slabosti dané společnosti.

Tento proces úpadku má určitou vnitřní logiku, která působí obdobně u většiny vyspělých kultur na Zemi. V raných, předhistorických a raně historických epochách je zakotvení lidské mysli v řádu přírody a tradice velmi hluboké. Lidská mysl ještě ne zcela vydělená z přírodního světa a nazírající svět skrze mýtus s bezprostřední samozřejmostí přijímá nadpřirozený řád (který ovšem chápe jako zcela legitimní součást přirozeného světa), vyrůstá z mýtu a je plně zakotvena v přírodním cyklu (ten potom určuje i její mytologii, filozofické představy a vidění dějin).

Vrcholné, klasické období rozvoje civilizace s sebou přináší určité „racionální probuzení“. Mysl člověka se vyděluje z přírody, mytického světa a postupně i ze společenské komunity. Lidský život se individualizuje a „privatizuje“, společnost se v důsledku toho atomizuje. Civilizace vytváří umělý, na přírodě a předcházející tradici relativně nezávislý prostor, v němž vládne racionální, abstraktní myšlení, věda, politika a ekonomický kalkul. V procesu poznání se namísto původní intuice a citu stále více uplatňuje objektivní a chladný rozum, podpíraný spisovným jazykem s rozvinutou terminologií, umožňující přesný popis světa. Na místo přirozených vazeb prehistorické kmenové společnosti nastupují uměle vytvořené instituce, stát a jeho administrativa. Náboženství jako jediný zvěstovatel spirituálního pohledu na svět si sice i nadále udržuje určitou společenskou roli, avšak už zdaleka neurčuje životní styl ani myšlení v podstatě sekularizované společnosti. Náboženská tradice a rituál poklesl na pouhou kulturní dekoraci a jeho instituce – církve se chovají v podstatě jako jeden z dalších

článků v složité síti společenské byrokracie, tzn. sledují – jak je to ostatně v povaze každé instituce – výhradně své úzké partikulární zájmy spíše světské povahy.

Na tomto stupni civilizačního vývoje se velmi zvyšuje všeobecná prosperita společnosti i kvalita života většiny jejích členů. Neobyčejně rychle roste suma exaktního přírodovědného i technického poznání. S vytvořením fungujících společenských institucí i nezbytného zázemí v podobě respektovaného individuálního soukromí se neobyčejně rozšiřuje prostor lidských možností, životních příležitostí a svobody. Společnost se stává pestřejší a vrstevnatější, neboť její členové si mohou dovolit hrát stále sofistikovanější, rafinovanější a nákladnější hry – ať už politické, ekonomické, kulturní či ryze konzumní.

Avšak paradoxně právě tento civilizační úspěch spolu s postupným odumíráním spirituální dimenze regulující přirozeným způsobem lidské chování vede k závažným poruchám, takže civilizace pomalu přechází do dalšího, pozdního a někdy i úpadkového stadia vlastního vývoje. Prudký hospodářský růst vede k ekonomickým problémům, sociální nerovnosti a nestabilitě. Všechny civilizační trumfy jako úspěšná ekonomika a vyspělé technologie se nakonec obracejí proti lidem, kteří je v dobré víře vytvořili, v podobě válek, konkurenčního boje a dnes především ekologického ohrožení. Konzumní životní způsob uprostřed všeobecného blahobytu nevede k proklamovanému „ráji na zemi“, nýbrž naopak k postupné dekadenci kultury. Společnost se odlidšťuje, ztráta tradičních hodnot a rozpad zavedených vzorců chování a jednání probouzejí pocity nejistoty, ohrožení, ztráty smyslu života a životní perspektivy. Ve společnosti lavinovitě roste agresivita, korupce a zjištnost. Ve snaze zabránit sociálnímu rozpadu mocenské struktury posilují své instituce a omezují občanské svobody, což jen prohlubuje bludný kruh násilí a nezadržitelného úpadku. Stát tak na sebe přebírá stále více zodpovědnosti a pravomocí, čímž je kdysi svobodný občan ponížen na pouhé kolečko v administrativním soukolí. Civilizace, která dosáhne technického, ekonomického a ruku v ruce s tímto i mocenského a vojenského úspěchu, jako by byla nevyhnutelně odsouzena k zániku. Úpadek Řecka i Říma začíná právě v okamžiku, kdy obě kultury dosahují vrcholu svého rozkvětu, nejvyššího územního rozmachu, hospodářské prosperity a téměř všeobecného blahobytu. V případě Řecka se tak děje v jeho helénistické epoše, kdy kultura nástupnických států říše Alexandra Makedonského ovládá celé Středomoří a Blízký Východ, v případě Říma pak v době římského císařství, které se stává dědicem řecké kultury a vlastně jedním z dalších helénistických států.

Výrazným rysem upadajících civilizací je duchovní nejistota a pocit osamělosti, jímž strádají lidé jako jednotlivci i celé sociální skupiny. Individualizace lidského bytí, která je na jedné straně nezbytnou podmínkou úspěšného civilizačního rozvoje, zde naplno – podobně jako římský bůh Janus – vyjevuje svou dvojí tvář. Důraz kladený na privátní sféru vede totiž ve svých důsledcích k egoismu, cizotě a rozpadu společenských vazeb (včetně těch nejdůvěrnějších, rodinných). Paradoxně tak i dnes u mnoha např. asijských a afrických národů, kde vládne smysl pro pospolitost a solidaritu, nalézáme i ve zdánlivě beznadějných životních podmínkách více životní radosti a vitality než na úspěšném a saturovaném Západě.

Právě v takovém vypjatém a bezperspektivním klimatu se lidé strádající úzkostí a pocitem vykořenění více obracejí k zapomenuté spirituální dimenzi kultury. Není jistě náhodou, že většina velkých náboženství i okrajových duchovních nauk se nejintenzivněji šířila právě ve zlomových epochách civilizací. Právě v těchto pohnutých a dramatických dobách je lidská mysl mimořádně zjitřená a obrácená k duchovním obzorům, neboť ty konkrétní pozemské skýtají neutěšený obraz rozvratu a nejistoty. V této silné spirituální motivaci je jistě skryté cosi více než pouhá osobní touha po vyřešení vlastních problémů. Zračí se v ní existenciální

úzkost jednotlivců i celých kultur, jakési nejasné, mlhavé tušení neodvratného zániku, ale zároveň očekávání něčeho nového a nadějeplného, vědomí, že se „něco musí stát“. Takové společenské klima a očekávání bychom mohli charakterizovat jako „mesianistické“. Nejednou se však čekání na Mesiáše proměňuje v čekání na Godota a lidé se obracejí ke stále silnějším duchovním i konzumním drogám, v nichž by našli svou ztracenou identitu a zároveň důvěrný pocit zabydleného, citem naplněného domova uprostřed odlidštěného světa.

Zatímco ve vrcholných obdobích civilizačního rozvoje jsou život a úsilí člověka obráceny směrem ke společnosti a do společnosti, v krizových dobách se lidé od společnosti spíše odvracejí a stahují do svého soukromí. Jednotný obraz světa se rozpadá, mimo hlavní proud společnosti se rodí četné alternativní proudy sociální i náboženské.

S hledáním nového obrazu světa a božství je obvykle spojeno i hledání nového upřádání mezilidských vztahů. Právě proto tyto alternativní proudy – ve své době považované nejednou za destruktivní či přinejmenším anarchistické – mohou jednou způsobit komplexní proměnu civilizace a zaujmout místo proudu hlavního. Názornou ukázkou takových alternativních proudů, které však svým působením proměnily kulturní kód celých civilizací, představuje na východě buddhismus a na západě křesťanství. Křesťanství se v antickém Středomoří rozšířilo v době nejhlubší krize antického světa a společnosti, dokázalo ji však proměnit zevnitř, a přitom do sebe absorbovat mnohé z jejích hodnot, aby se pak na další tisíciletí v dobrém i ve zlém stalo určující duchovní silou evropské civilizace.

Podle naznačeného schématu se odvíjel vývoj většiny starověkých i pozdějších civilizací a stejnému cyklu – jak se zdá – podléhá i civilizace naše, euro-americká, respektive už planetární. Nepochybně i my se dnes nalzáme v onom uzlovém bodě zlomu a z něj se odvíjejícího obratu, klíčovém okamžiku počínající proměny. Možná právě proto nejednou ze současných historiků a sociálních vědců – na rozdíl od generací minulých, vyzvedajících ve vývoji civilizací více stabilní, klasická období – obrací svůj zájem spíše k oněm zlomovým epochám, snímá z nich pejorativní atribut „úpadkové“ a hledá v nich analogie se současností či odpovědi na otázky současnost tížící. Zlomové epochy se tak stávají jakýmsi lekce z historie pro naši neméně dramatickou dobu. Proto posledním zastavením, než se budeme věnovat vlastnímu tématu, budiž stručné přehledové nahlédnutí do dějin historiografie pozdní antiky. Připomeneme si v něm několik hlavních osobností a klíčových teorií, pokoušejících se sklenout určitou paralelu mezi zánikem starého Říma a dobou života a působení uvedených autorů.